РЕЦЕНЗІЇ

Замість рецензії, або 11 критичних зауважень…

Бондаренко С. К. *Становлення модерної культури читання в Російській імперії у другій половині XIX — на початку XX ст. (на матеріалах Харківської губернії) : монографія / С. К. Бондаренко. — Харків, 2015. — 220 с.*

Маючи зі Станіславом Бондаренком схожі наукові інтереси, уважно стежу за його дослідницьким пошуком. Пропонований читачам текст — це прояв зацікавлення до дослідника, який шукає нові способи вивчення знайомого багатьом дослідницького поля, формуючи власний інструментарій. Інтрига цього допису полягає в тому, що як прибічник конструктивістських підходів до вивчення книжкової культури аналізую доробок деконструктивіста, яким вважає себе автор. Зазначу, що обидва методологічні підходи до дослідницького поля мають право на існування, адже за однакової мети вирішують різні завдання у різний спосіб за допомогою різних методів. Але інтерес до доробку колеги спровокував мене не на написання класичної рецензії, а до критиканського аналізу, пошуку саме недоліків у його роботі, попри загальне розуміння значущості появи цієї книги. Наголошую, що монографія надає чимало позитивних вражень, які кожний читач, ознайомившись із текстом, може отримати самостійно. Отже, пропоную власні критичні зауваження.

Теза № 1. Чи досяг автор мети дослідження, закодованої у назві монографії? Відповідь **позитивна**. Але, здається, що він захопився історіософським та історіографічним екскурсами, а розгляд прикладних аспектів, обіцяних у назві, залишився на другому плані. Монографія належить скоріше до історіософських праць, ніж до конкретних історичних, книгознавчих або читачезнавчих.

Теза № 2. У монографії репрезентовано текст підготовленої автором кандидатської дисертації. Зауважимо, що нині поширена книговидавнича практика, коли науковці видають дисертаційний текст як книгу, не враховуючи, що книга та дисертація — це твори різного жанру. Книга призначена для читача, а отже її структура, зовнішній вигляд, виклад і обсяг тексту мають бути зорієнтованими на читача, навіть якщо він найкращий спеціаліст у досліджуваній сфері. Оскільки авторський кут зору оригінальний і кожен фахівець розглядає предмет дослідження на основі власних позицій та досвіду, це потрібно брати до уваги і в будь-якій книзі подавати матеріал, розрахований насамперед на сприйняття читачів. Натомість дисертація — кваліфікаційна робота, за допомогою якої науковець засвідчує вміння досліджувати. Він має продемонструвати обізнаність із наявною історіографією і визначити власне місце в ній (фахова базова світоглядна підготовка). Історик повинен охарактеризувати свою джерельну базу і довести вміння працювати з нею — методологію та методи (ремісничі навички). Формулювання мети та завдань, гіпотез — це свідчення здатності до пошуку, вміння ставити питання і знаходити відповіді, які можна верифікувати за допомогою інструментарію інших наук. У дисертації дослідник має підтвердити насамперед власну професійну кваліфікацію, а відтак задовольняти інформаційні потреби читача. Натомість сучасна вітчизняна книговидавнича практика лише руйнує культуру наукової книги.

Теза № 3. Безперечним позитивним здобутком автора видання є, власне, факт оприлюднення результатів подібного дослідження. Робота піонерська для наших теренів, побудована на розробках західних учених, тому відірвана від тяглості вітчизняної школи. Це **прорив автора-одинака**, який, на жаль, не продемонстрував можливості творення української школи історії читання, обійшов увагою існування певної вітчизняної традиції, не охарактеризував доробок російських дослідників, з якими маємо спільну східноєвропейську книгознавчу школу, тому є ризик, що його досягнення залишаться нерозвинутими. Чітко усвідомлюючи наявність передумов до розвитку обговорюваного напряму досліджень, українські вчені могли б його продуктивно розробляти.

Варто нагадати, що "історія читання" як історичний напрям досліджень бере початок із практичних завдань. Західні вчені (Р. Шарт'є, Р. Дарнтон, Дж. Рюде), вивчаючи революційні рухи, намагалися з'ясувати роль книги та кола читання у поширенні революційних ідей. Не випадково найвідоміші праці з історії читання безпосередньо пов'язані з політичною, соціальною або економічною історією.

Теза № 4. Автор доволі сміливо обрав критичне ставлення до будь-яких методологічних настанов як головну методологічну настанову. У такому разі йому загрожує впадіння у загальний критицизм, натомість питання нового інтелектуального продукту залишається відкритим. Звісно, що кожний методологічний підхід обмежує можливості гносеологічного пошуку, який здійснює дослідник, але дисциплінує цей пошук і дає можливість отримати аналіз об'єкта дослідження з чіткої позиції у певних межах. А заперечення будь-яких методологічних підходів веде до еклектизму та сумбуру в роботі.

Магістральним методологічним підходом автор обирає деконструкцію, позаяк вважає історію читання еклектичним дослідницьким полем. Хоча у висновках він наголошує на потребі синтетичного застосування класичної та некласичної парадигм вивчення історії читання та поліморфності методологій дослідження. Із цим варто погодитися, адже наукові результати, отримані внаслідок аналізу деконструктора, може використовувати конструктор у спробі побудови цілісного бачення об'єкта дослідження і навпаки.

Теза № 5. Активне використання численної термінології, запозиченої із суміжних наук, ускладнює роботу з текстом. Варто було б для зручності читача запровадити окремий підрозділ або подати додаток із тлумаченням основних понять. (Автор запропонував лише "Глосарій специфічно вживаних термінів".) Читач не зобов'язаний самостійно вивчати особливості терміносистеми дослідника за незрозумілими джерелами. Якщо автор книги поважає аудиторію, то має максимально наблизити власний інструментарій до неї (див. тезу № 3).

Варто уважніше підходити до відбору базової термінології. Наведемо кілька ситуативних прикладів: доволі часто як синонімічні використовуються словосполучення "історія читання" та "історія культури читання"; поняття "імпліцитний читач" є одним з основних, проте не пояснюється специфіка його переходу з літературознавства у бібліотекознавство; словосполучення "метаісторичні структури" можна було б замінити на "історіософські основи", "історіософські структури"; використання слова "евентуальний" щодо джерел в історичному дослідженні краще уникати. Якщо у збереженні джерела ще може бути випадковість, збіг обставин, то кваліфікація історика визначається, зокрема, його вмінням зібрати та використовувати усі можливі джерела.

© Кароєва Т., 2015

Подібну неуважність простежуємо і в історіографії, коли автор плутає вітчизняних та пострадянських (переважно російських) учених, зокрема згадуючи російських та радянських науковців як вітчизняних.

Теза № 6. Варто погодитися з автором, що для такого наукового напряму, як історія читання, ще не розроблено специфічної терміносистеми, яка адекватно відображала б ірраціональне, "імажиністське" бачення епохи, що виникає під час читання текстів у певний історичний період. Поки відбувається *пряме* запозичення термінів з літературознавства, мовознавства, філософії, соціокультурної антропології тощо, не обумовлено специфіку використання.

Теза № 7. Безперечно, приваблює запропонована систематизація використаних джерел, культура викладу інформації про них. Проте зрозуміло, що робота побудована на традиційних профільних джерелах — документах переважно бібліотечного та бібліографічного характеру. Автор міркує про читання, ґрунтуючись на даних про здебільшого бібліотечного читача, хоча природа читання була ширшою.

Крім того, на мій погляд, некоректно, вивчаючи "нового" масового читача, апелювати до статистики від книжкових магазинів М. Вольфа, що обслуговували забезпеченого покупця. Розмір річних витрат на придбання книг від 25 руб., який визначили респонденти відомих опитувань, безумовно, "відрізає" значну частину незаможної читацької аудиторії Російської імперії, яка саме й була принципово "новою", але не мала можливості купувати книги. Отже, це джерело не може характеризувати читання селянина, робітника чи прислуги (що є загалом окремою особливою темою). Водночас, використовуючи такі відомості, варто критично поставитися до відповідей на запитання про те, які книги взяти з собою на безлюдний острів. Деконструктор, як ніхто, має враховувати соціокультурні, гендерно-вікові особливості респондентів та їхніх відповідей.

Теза № 8. На інструментарії автора позначився вплив постмодерністської літературознавчої традиції, що проявилося і в апелюванні до культури читання художньої літератури та сприйняття художнього тексту. А в досліджуваний період особливого значення набуває усвідомлення можливості звернення до книги як джерела інформації та усвідомлення читання як технології отримання саме наукових знань та інформації.

Автор вважає, що модерна парадигма читання не формувала системного наукового світогляду серед широкого загалу читачів, які не володіли всією системою культури. А чи переймався низовий читач необхідністю формувати власний науковий світогляд? Дійсно, модерна парадигма читання передбачала формування наукового світогляду, проте постмодерна парадигма загалом і не прагне до цього. Ймовірно, варто звернути увагу на способи його формування: лінійний — модерний та фасетний — постмодерний? А чи можливий такий оксюморон, як несистемний науковий світогляд?

Теза № 9. Погодимося з автором стосовно факту, що й досі пострадянська традиція передбачає вивчення читання у бібліотечній площині, наче інших дослідницьких полів не існує. Зрозуміло, така ситуація пов'язана з позитивістською парадигмою та наявністю джерел — бібліотечною статистикою. Проте, як зазначалося, автор розглядає "нового читача" саме крізь призму бібліотечної оптики, тому з поля його зору випадає підготовлений читач — індивідуаліст, який під впливом модерності самостійно набуває нових інтерпретативних практик читання. І його вкрай складно вивчати через брак джерел. А серед них були ті, що визначали новий канон інтерпретації текстів.

Теза № 10. Автор цілком правий щодо оцінки становлення культури читання у другій половині XIX ст. як формування основ *сучасної* культури читання. Лише варто уточнити певні позиції цієї тези. Для західноєвропейського читача треба розширити хронологічні межі такого становлення, охопивши усе XIX ст. Для пострадянського — зробити акцент на особливому статусі читання у СРСР, який у світі вважали країною, де читають найбільше. Паралельно відзначимо, що йдеться про читання доінтернетовської епохи, адже нині читання як технологію засвоєння інформації в мережі використовують багато людей, хоча його онтологічна сутність в цьому разі нівелюється.

Дискусійним є висновок автора щодо антигуманності й тоталітарності практик керування читанням, до яких тоді варто віднести і практики орієнтування у книжковому масиві. (Витоки такої позиції, зумовлені радянською бібліотечною практикою, цілком зрозумілі.) У сучасному світі зі зростанням інформаційного потоку вміння орієнтуватися в ньому набуватиме все більшого значення. Зауважимо, що книжкова комунікація — це максимально формальний (з погляду алфавітного письма), умовний, а отже, найбільш раціоналізований засіб трансляції значень і зразків. Читання, розуміння та інтерпретація друкованих (книжкових) текстів — єдиний вид масової комунікації, якого кожного із нас навчають у межах інституалізованої системи — шкільної освіти. Можна йти за логікою автора й оголосити усю систему навчання антигуманною і тоталітарною, тому варто обережніше висловлюватися щодо антигуманності керування читанням, особливо дитячим. І ситуація з Інтернетом — короткотерміновою, нестабільною комунікацією, що існує у режимі "тут і зараз", ще складніша. Як в ньому раціонально орієнтуватися? Як швидко знайти потрібну, виважену інформацію, якій можна довіряти?

Сьогодні спостерігаємо загальну світову тенденцію до скорочення середовища творців культурних значень та зразків, а інтелектуальна робота з його створення, осмислення та поширення надзвичайно слабка. Маємо брак публічних культурних лідерів, знижується значущість фігури популяризатора читання, який уособлювали бібліотекар, учитель літератури, літературний критик. Внаслідок цього зменшується сфера загального в соціумі — загальних за охопленням та універсальних за змістом інтересів, ідей, символів. На пострадянському просторі особливо помітні вкрай слабкі універсалістські моделі дії багатьох і різних зразків "культури".

Теза № 11. Прикінцева. Не можна обійти увагою той факт, що як представники протилежних методологічних підходів, ми разом із С. Бондаренком різними шляхами дійшли однакових висновків, хоча й індивідуально сформульованих, наприклад про:

— "трансдисциплінарний характер організації дослідження" (*Т. К.*)/"поліморфний характер дослідження" (*С. Б.*);

— творення бібліотек як "спосіб конструювання публічного простору" (*Т. К.*)/"спосіб утвердження громадського порядку" (*С. Б.*);

— диференціювання читання на елітарне та масове як прикмету досліджуваного періоду;

— книгу як інструмент влади, за допомогою якого держава прагнула створити єдиний державний інформаційний простір, а громадськість — локальні. Відповідно, формувалися загальнодержавна та локальні ідентичності.

Отже, неважливо яких методологічних стратегій дотримуються автори, головне — зуміти дати відповіді на нові запитання або по-новому інтерпретувати події минулого.

Тетяна Кароєва,
кандидат історичних наук, доцент,
докторант Вінницького державного
педагогічного університету ім. М. Коцюбинського

Надійшла до редакції 2 жовтня 2015 року